

СОБОРНІСТЬ ЯК ІДЕЙНИЙ ІМПЕРАТИВ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

UNITY AS AN IDEAL IMPERATIVE OF LEGAL REFORM IN UKRAINE

Кривицький Ю.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ*

У статті розглянуто соборність як ідейно-ціннісний, світоглядний імператив правової реформи в Україні. Охарактеризовано сучасні підходи до розуміння феномену соборності, його генезису, сутності та форм прояву. Розкрито зміст правового виміру соборності сучасної України. Проаналізовано правові соборницькі цінності в якості складових частин ідеології правової реформи.

Ключові слова: соборність, реформа, правова реформа, національна ідея, ідейний імператив, ідеологія правової реформи, правові цінності.

В статье рассмотрена соборность как идейно-ценностный, мировоззренческий императив правовой реформы в Украине. Дана характеристика современных подходов к пониманию феномена соборности, его генезиса, сущности и форм проявления. Раскрыто содержание правового измерения соборности современной Украины. Проанализированы правовые объединяющие ценности в качестве составляющих идеологии правовой реформы.

Ключевые слова: соборность, реформа, правовая реформа, национальная идея, идейный императив, идеология правовой реформы, правовые ценности.

The unity as an ideological-value, ideological imperative of legal reform in Ukraine is considered in the article. The modern approaches to the understanding of the phenomenon of unity, its genesis, essence and forms of manifestation are described. The content of the legal dimension of the collegiality of modern Ukraine is revealed. The legal juridical values as components of the ideology of legal reform are analyzed.

Key words: unity, reform, legal reform, national idea, ideal imperative, ideology of legal reform, legal values.

Постановка проблеми. Сучасний етап поступу України свідчить про наявність нагальних проблем, що стосуються перспектив розвитку суспільного і державного ладу, правової системи, утвердження ідеалів справедливості, свободи та рівності. Держава і право відображаються в суспільній свідомості у площині, зорієнтованій на високі досягнення провідних країн світу, міжнародні та європейські стандарти. Однак між задекларованими цінностями і фактичним станом їх реалізації склався значний розрив, причини якого пояснюються безпековими, політичними, економічними та іншими факторами. Багато в чому стан і якість суспільного життя в країні пов'язується з ефективністю проведення низки інституційних і системних реформ, спрямованих на глибоку докорінну перебудову всіх сторін соціальної життєдіяльності [1, с. 221].

Нині практично перед усіма державами світу постало завдання проведення суспільних реформ, зокрема правової, з метою переходу до моделі сталого (збалансованого) розвитку. У контексті світової реформаційної тенденції перетворення постсоціалістичного суспільства, докорінні зміни правовідносин, підвищення уваги до прав і свобод людини та громадянина, потреби збереження і зміцнення Української держави зумовили правову реформу як об'єктивну реальність. Правова реформа є актуальною категорією юридичної науки, що перетворюється на оціночне поняття, за допомогою якого слід вимірювати зміст і значення здійснюваних істотних і прогресивних змін у галузі правового розвитку певної держави. Успіх правової реформи залежить, поряд з іншим, від розробленості її ідеологічного

підґрунтя, тобто сукупності взаємопов'язаних ідей, уявлень і переконань, що розкривають сутність теоретичного образу перевлаштування права (правової системи, системи права, системи законодавства тощо), його цілі, завдання та принципи.

На тлі чергової російсько-української війни (які фактично тривають із перервами з 1658 р.) стає ще більш зрозумілим, наскільки важливо інсталювати в національну пам'ять, суспільну і правову свідомість, практику праводержавотворення та його реформування розуміння соборності як тривалого цивілізаційного процесу зародження, становлення і розвитку української модерної політичної та громадянської нації. В ідеологічному вимірі реформаційні процеси мають відображати національні інтереси. Будь-яка реформа своєю ідеологією має бути зорієнтована на рух до досягнення єдності та солідарності народу, державного ладу і правової системи, що задовольняють потреби основних соціальних верств у конкретно історичному типі суспільства. Невипадково при демократичному державно-правовому режимі реформа є оптимальним інструментом соціальних змін. Діяльність реформатора є постійним полілогом із суспільством, його структурою та компонентами. У результаті цієї комунікації народжуються реформаційні ідеї, що віддзеркалюють спільні інтереси людини, суспільства і держави. Дієві реформи, зокрема правова, – єдиний засіб для здобуття перемоги в цій неоголошеній, однак реальній війні, утвердження соборної України як суверенної, територіально цілісної, демократичної та правової європейської держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соборності та суспільного реформування, аспектів їх взаємозв'язку є комплексною, оскільки виступає предметом наукового пізнання не лише правознавства, але й інших галузей знань, а саме: філософії, історії, політології, культурології, етно-державознавства, лінгвістики, психології тощо. Науково-теоретичною основою цієї міждисциплінарної розвідки є праці С.В. Адамовича, І.Й. Бойка, В.Ф. Верстюка, Т.Ю. Горбань, Ю.М. Грошевого, П.П. Захарченка, Я.С. Калакури, Ю.Ю. Калиновського, А.М. Колодія, В.В. Копейчикова, О.Г. Масалова, М.І. Мірошніченко, В.М. Селіванова, В.І. Сергійчука, В.О. Сердюк, В.Ф. Шевченка, О.І. Ющика та ін. Водночас відзначення у 2019 р. 100-річчя проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки зумовило звернення до подій Української революції 1917–1921 рр. у ході осмислення соборності в якості ідейного концепту правової реформи в Україні. Адже результатом визвольних змагань цих років стало проголошення національної державності та її правової системи у формі Української Народної Республіки (далі – УНР) за Української Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського, УНР за Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки (далі – ЗУНР), які мали важливе значення для відновлення Україною незалежності у 1919 р., утвердження історичної єдності українських земель, консолідації українського суспільства, зміцнення міжнародного авторитету України. Як слушно зазначає із цього приводу В.Ф. Верстюк, у найближчому майбутньому існуватиме значний запит не стільки на конкретно-історичний перебіг подій революційної доби, скільки на осмислення ідейного арсеналу, який використовувався учасниками Української революції. Насамперед, це будуть ідеї державо- та націєтворення, демократії, парламентаризму, в тому числі й соборності як уособлення територіальної цілісності держави та способу формування нації [2, с. 53].

Формулювання цілей статті. Метою наукової статті є узагальнення та розвиток теоретико-історичних знань про соборність як ідейно-ціннісний, світоглядний імператив правової реформи в новітній Українській державі. Для досягнення зазначеної мети сформульовано такі завдання: по-перше, охарактеризувати сучасні підходи до розуміння феномену соборності, його генезису, сутності та форм прояву; по-друге, розкрити зміст правового виміру (компонента) соборності сучасної України; по-третє, осмислити правові соборницькі цінності в якості складових частин ідеології правової реформи України.

Виклад основного матеріалу. Термін «соборність» є похідним від слова «собор», але має неоднаковий зміст у слов'янських мовах, зокрема в українській, польській і російській. У дохристиянський період собор – це збір, зібрання, скупчення людей, а з прийняттям християнства – це збори вищого духовенства (Вселенські, помісні собори, що скликалися і проводились у соборах – молитовних будинках). Загалом термін «соборність» пов'язується

з об'єднаними конфесійними процесами у світових релігіях, а також із реалізацією політичної стратегії колишніх імперій. З етимологією слова «собор» асоціюються такі терміни, як «соборна церква», «соборна школа», «соборна держава», «соборна історична думка», «соборна свідомість». Не заглиблюючись далі в лінгвістику, все ж варто зазначити, що в російській суспільній свідомості соборність традиційно пов'язувалася зі збиранням земель, у тому числі чужих, натомість в українській традиції соборність – це єдність, цілісність [3, с. 64].

У філософсько-антропологічному вимірі соборність висвітлюють в якості феномену буття людини, що передбачає здатність інтегруватися на основі самоцінного міжособистісного спілкування, солідарності, спільних цінностей, світогляду та ідентичності. Соборність – це здатність носіїв свідомості діяти та усвідомлювати себе як ціле при збереженні самостійності та якісної специфіки індивідів, тобто змога утворювати неформальні цілісності [4, с. 14]. У цьому контексті виокремлюють такі елементи структури соборності: по-перше, символічний (спільна знакова система, ідентичність); по-друге, аксіологічний (ідеали, цінності, зразки поведінки); по-третє, організаційний (принципи «єдності в багатоманітності», взаємної подібності «частини» та «цілого»); по-четверте, комунікативний (неієрархічний зв'язок кожного учасника процесу комунікації з усіма іншими за принципом мережі) [4, с. 15].

В юридичній енциклопедичній літературі під соборністю розуміється консолідація споріднених ідеологічних і суспільно-політичних рухів на певних об'єднаних засадах. Водночас стверджується, що рух за соборність, тобто об'єднання українських етнічних земель у незалежній державі, особливо посилювався на початку ХХ ст. Великою історичною подією став Акт Злуки УНР і ЗУНР 1919 р., проголошення якого відзначається щорічно 22 січня як офіційне свято – День Соборності України. Важливим етапом у реалізації ідеї соборності стало возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській державі 1939 р. Процес формування нових кордонів України завершився після Другої світової війни 1939–1945 рр., коли до Української Радянської Соціалістичної Республіки ввійшли також споконвічні українські землі – Північна Буковина та Закарпаття. У 1954 р. до складу України була передана Кримська область. Ідея соборності знайшла правове закріплення в Акті проголошення незалежності України 1991 р. і Конституції України 1996 р. [5, с. 538].

Соборність українських земель має глибоке історичне підґрунтя, спирається на правічне самоусвідомлення народу як органічної цілості території та етносу. Воно було використане українською інтелігенцією для формування національного ідеалу, покладене в основу модерної національної ідеї. Із початку ХХ ст. ідея соборності залишалась інтегральним чинником і чи не єдиним недискусійним положенням програмних цілей усіх течій національно-визвольного руху [2, с. 59]. Безперечно,

найбільшим здобутком Української національної революції 1917–1921 рр. є проголошення Соборності українських земель. 22 січня 1919 р. увічнилось як визначальний момент у розвитку українського державотворення і всієї національної історії, як безальтернативний приклад єдності українського народу [6, с. 10]. Акт Злуки відобразив споконвічну мрію українського народу про незалежну національну державу. Він став могутнім виявом волевиявлення українців до державної єдності, свідченням усвідомлення їхньої національної ідентичності [7, с. 178].

На переконання Т.Ю. Горбань, поняття «соборність» – це не лише єдність територіальна, тобто об'єднання в єдиному державному тілі українських етнічних земель. Соборність у широкому розумінні – це також і соціокультурна та міжетнічна консолідація суспільства, і, що чи не найголовніше – згуртована національною ідеєю політична нація. Йдеться про співдружність людей різних національностей і віросповідань, соціальних верств суспільства в одній територіально визначеній державі [8, с. 95]. Відповідно до позиції С.В. Адамовича термін «соборність» включає й нерозривно поєднує у своєму змісті як єдність українського суспільства на основі історико-культурних і національно-духовних цінностей, так і консолідацію громадян на ґрунті цінностей свободи, демократії та забезпечення прав людини. Замість ідеї об'єднання всіх етнічних українських земель в єдиній державі на теперішній час більш актуальним є подолання негативних наслідків регіональних розколів всередині країни і допомога діаспорі за межами України [9, с. 11].

Привертають увагу міркування Я.С. Калакури про те, що в науковій спільноті істориків, як і в суспільстві загалом, дедалі більше усвідомлюється, що Соборність – це не Акт Злуки УНР і ЗУНР, і не щорічне патетичне згадування про нього в День Соборності 22 січня, яке, розпочинаючи з 1999 р., відзначається на державному рівні та супроводжується науковими конференціями, круглими столами, читацькими семінарами, виставками книг і архівних документів, а також публічними заходами за участю державних і громадських діячів. Соборність – це, як висловлюються математики, постійна величина, константа, що не змінює свого значення й якою не можна жонглювати, оскільки вона невіддільна від концепту самостійності України. Зрештою, маємо розуміти, що справа не у святі Соборності, а в осягненні та усвідомленні сучасного змісту самого поняття [10, с. 39].

На думку Я.С. Калакури, соборність має декілька вимірів: а) цілісність України, неподільність її етнічних земель, нерозривність усіх поколінь борців за волю України, яку Тарас Шевченко сформулював як кровну, генетичну єдність і «мертвих, і живих, і ненароджених», закликаючи «Обніміться ж, брати мої. Молю вас, благаю!»; б) безперервність нашої історії, цілісність історичних знань про Україну, інтеграцію яких репрезентують різні генерації українських істориків як на матірній землі, так і в діаспорі, демонструючи свою ідентичність і солідарність з українською

національною ідеєю; в) уособлення спадкоємності розвитку національної культури, освіти, науки і духовності, нескореності та нездоланності українського духу, єдності цивілізаційних устремлінь української нації. Символічною метафорою Соборності проникнутий наш Національний гімн із його закликком стати на захист у «бій кривавий від Сяну до Дону», а за образним висловлюванням Олесь Гончара Собор – це символ соборної єдності наших душ, історичної пам'яті, спадкоємності поколінь, святість національних ідеалів [10, с. 40].

Ретроспективний погляд на формування соборності України дозволив Я.С. Калакурі виокремити спочатку п'ять [3, с. 65–67], а згодом і сім складових частин цього процесу. Перший компонент – це природно-географічний ландшафт, тобто унікальна територія, на якій упродовж двох тисячоліть формувалася український етнос. Соборність території сучасної України визначена державними кордонами та гарантується міжнародним правом, але, як засвідчили трагічні події останніх п'яти років, є сили, які не просто ставлять під сумнів територіальну цілісність і державний суверенітет України, але й анексували Крим і розв'язали війну на сході України. Друге, і це – головний сегмент, – людський, український етнос, основу формування якого склали досить близькі між собою слов'янські племена на теренах сучасної України, успадкувавши чимало збройних праць, організації побуту, звичаїв, традицій, обрядів від дослов'янських народів. Третє – соціокультурна, ідейна та духовна складові частини, які найменше піддаються універсалізації. Четверта – це фінансово-господарська соборність та економічний суверенітет і безпека України, тобто формування єдиного, збалансованого техніко-економічного і фінансового механізму, інтегрованого у світову економіку. П'ята складова частина – політична організація суспільства, тобто державний чинник, формування держави як спільної домівки українців. Шоста складова частина – захист соборності України. І, нарешті, сьомий компонент соборності – міжнародний, або геополітичний чинник історичного процесу соборності України [10, с. 42–46].

На наше переконання, до окреслених вище складових частин соборності України необхідно додати її правовий компонент, адже прагнення до порядку – це закладена вже на рівні етногенетичного коду парадигма буття українського народу. Яскравою ілюстрацією руху стосовно правової визначеності можуть стати статuti, що уклали громади й князі між собою за часів Київської Русі. Заслугує на безумовну увагу й розвиток українського права, в тому числі державного, литовсько-польського періоду, доби Гетьманщини, УНР, Української Держави – Гетьманату П. Скоропадського, ЗУНР, Карпатської України, українського права діаспори тощо. Українське право варто розглядати як продукт етнотворчості, тобто в якості соціокультурного феномена, що впливає з духу народу. Для українського етносу характерним є прагнення до впорядкованості в усьому, що концентрується у праві, правді, яким

протистоять неправда, кривда. Українське право, будучи елементом глибокої криниці мудрості, започатковано нашими пращурами, дійшло до нас повз тисячоліття мовою обрядів, ритуалів, правосвідомості, пам'яток права [11, с. 7]. Так, значних успіхів було досягнуто в розвитку правової системи відродженої Української державності в період визвольних змагань 1917–1921 рр. Зокрема, в УНР за Української Центральної Ради було гарантовано громадську та політичну правоздатність і дієздатність, рівність громадян незалежно від статі, віри, національності, освіти, майнового і податкового становища, недоторканність особи, її життя, листування, заборонено смертну кару, катування та інші дії, що принижують людську гідність, було визнано народ України єдиним джерелом влади і забезпечено громадянам УНР право безпосередньої участі й формування її органів, ухвалено демократичні закони про громадянство та реєстрацію громадянства УНР, проголошено незалежність судової влади, обрано Генеральний суд, апеляційні та інші суди, затверджено першу в новітній історії України Конституцію УНР [12, с. 90].

У науковій літературі висловлюється також позиція, що філософія соборності передбачає всебічний розвиток Української держави на основі національно-культурних традицій, демократичних політичних цінностей і констант правової держави й правового суспільства. Філософія соборності представляє собою різновид національно-культурного солідаризму, який поєднує колективні (нації) та індивідуальні (особистості) інтереси в ході розбудови Української держави [13, с. 354]. Реалізація правових цінностей є органічною складовою частиною філософії соборності, яка знаходить свій прояв у поглибленій інтеграції українського соціуму на основі державницько-правових цінностей, пріоритетності прав і свобод людини тощо. Ідея соборності в усій своїй багатогранності може реалізуватися лише у правовому суспільстві та правовій державі, які передбачають максимальне самовираження і свободу всіх суб'єктів правовідносин. На думку Ю.Ю. Калиновського, основними соціально-правовими цінностями та пріоритетами (принципами) філософії соборності, без яких не можлива побудова правового суспільства в Україні, є свобода в колективному (свобода нації вирішувати свою долю самостійно) та індивідуальному (охорона та захист прав і свобод людини) вимірах, єдність у множинності (врахування етнонаціонального і культурного різноманіття народу України), соціальна солідарність, взаємна відповідальність громадян і влади за долю держави, соціальна справедливість, рівність усіх громадян перед законом, визнання права як соціокультурної цінності [13, с. 355].

Правовий компонент соборності сучасної України охоплює розвиток національної правової системи, стан та якість якої зумовлені державно-правовими закономірностями і випадковостями генезису українського суспільства. Новітніми інтеграційними правовими ідеалами в Україні є західноєвропейські концепції правової держави, громадянського суспіль-

ства і верховенства права, що мають на меті забезпечення, охорону та захист прав і свобод людини та громадянина. Ці ж ціннісні орієнтири складають і визначають мету, завдання, принципи, напрями та ідеологію правової реформи, тобто є спільними «точками перетину» останньої з феноменом соборності.

Згідно з міркуваннями В.М. Селіванова, правова реформа як складова частина процесу демократичної трансформації українського суспільства в першу чергу має сприяти загальній меті перетворення суспільства на шляху його роздержавлення, формування демократичної, соціальної, правової держави як політичної форми сучасного відкритого громадянського суспільства. Вона має бути спрямована насамперед на приведення суспільного розвитку України у відповідність до політично задекларованих і конституційно закріплених ідеалів і принципів свободи, справедливості, демократії, на створення правових передумов для подальшого розвитку суспільства в умовах політичної та економічної свободи її громадян і забезпечення соціальної справедливості. Як і будь-які інші демократичні перетворення в країні, правова реформа має в кінцевому підсумку слугувати одному з головних публічних інтересів – людині, життя і здоров'я якої, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані нині державою найвищою соціальною цінністю. Саме добробут людини, а не безпосереднє благо держави має стати якісно новою основою суспільного поступу України шляхом демократії. Будь-яка політика, програма, закон, структура або управлінське рішення спрямовані на демократичну трансформацію суспільства, зокрема національної економіки, втрачають свій перспективний історичний сенс правового прогресу, якщо їм бракує соціальної спрямованості (соціалізації), людського виміру, орієнтованого на врахування і захист приватних потреб та інтересів якомога більшої кількості людей, на забезпечення їх гармонії із загальними (публічними) потребами та інтересами суспільства, зміцнення громадянської злагоди в Україні [14, с. 4].

При цьому для суспільства важливі не самі по собі інституційні зміни. Людям потрібно у своєму повсякденному житті відчувати зміни на краще. Неможливо виправдати реформи, якщо вони не принесли те, заради чого суспільство погоджувалося на них: більшої свободи, справедливості, захищеності прав і свобод, людської гідності тощо. Не можна стверджувати, що політичні, економічні та інші реформи, які проводилися за минулі три десятиліття, взагалі не принесли результатів. Однак ці здобутки поки далекі від очікувань масової свідомості на початку реформ. Такий феномен характерний будь-якій реформації. Мистецтво реформаторів полягає у продуманості самих змін, повноті й послідовності їх проведення, в нейтралізації негативних наслідків реформ, а головне – в самому образі реформ, оскільки люди досить чітко усвідомлюють те, чи проводяться реформи заради щирого бажання покращити життя кожного, або для якихось «макропоказників» [15, с. 28].

Висновки. На підставі висвітленого вище можна зробити такі висновки:

1. Соборність – це ціннісний, національно-культурний феномен (ідея, принцип, світогляд, філософія) вітчизняного державотворення, сутність якого полягає в єдності, згуртованості та солідарності українського народу; цілісності й неподільності українських земель, їх консолідації та інтеграції на основі спільних культурних, економічних, державно-політичних і правових явищ і процесів. Актуалізація та спроба реалізації ідеї соборності України відбулася на початку ХХ ст. у період Української революції 1917–1921 рр. Результатом величезних усенародних зусиль, праці та боротьби, що тривала століттями, став Акт Злуки – найвища точка визвольних змагань цієї доби.

2. Правовий вимір соборності новітньої Української держави включає її національну правову систему як упорядковану сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих правових явищ і процесів, що зумовлені закономірностями, випадковостями й осо-

бливостями (зокрема, культурними, історичними та географічними тощо) поступу українського народу. Провідне місце серед власне правових соборницьких цінностей сучасної України посідають концепції правової держави, громадянського суспільства та верховенства права, що спрямовані на утвердження та гарантування прав і свобод людини.

3. Соборність – це беззаперечна, категорична вимога, наріжний ідейний стрижень правової реформи в Україні в умовах її європейського цивілізаційного вибору. Узагальнений концепт теоретичного образу правової реформи як форми істотних, прогресивних правових змін, перевлаштування права (правової системи, системи права, система законодавства тощо) обов'язково повинен передбачати в кінцевому (стратегічному) результаті соборність України. Правова реформа має бути спрямована на об'єднання українського суспільства за допомогою юридичних засобів. Водночас втрата соборності призводить до припинення існування національної державності та права, як наслідок – до зникнення об'єкта правової реформи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гусарев С.Д., Тихомиров О.Д. Державорозуміння і державознавство: діяльнісний та компаративний контексти. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна* : зб. наук. статей / гол. ред. А. Мелешевич. Київ : Дух і літера, 2013. С. 221–232.
2. Верстюк В.Ф. Соборність – наріжний камінь української національної ідеї. *Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення* : матеріали круглого столу (м. Київ, 20 січ. 2015 р.) / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. С. 51–60.
3. Калакура Я.С. Українська соборність як історіографічна проблема. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* : зб. матеріалів Всеукраїнської наук. конф. (м. Київ, 21 січ. 2009 р.). Київ. 2009. С. 63–78.
4. Маслов О.Г. Соборність і цивілізація у філософсько-антропологічному вимірі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04. Харків. 2012. 20 с.
5. Панібудьласка В.Ф. Соборність. *Юридична енциклопедія*. Київ, 2003. Т. 5. С. 538.
6. Кубів С. Століття свободи й незламності. *Право України*. Київ. 2017. № 3. С. 9–10.
7. Бойко І. Західноукраїнська Народна Республіка та її місце в історії національного державотворення (до 100-річчя проголошення). *Право України*. Київ. 2018. № 10. С. 165–184.
8. Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті ХХ ст. *Український історичний журнал*. Київ. 2005. № 6. С. 95–102.
9. Адамович С.В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 884 с.
10. Калакура Я. Соборність України в інтер'єрі новітньої історіографії. *Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення* : матеріали круглого столу (м. Київ, 20 січ. 2015 р.) / Відп. ред. В.Ф. Верстюк. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. С. 35–50.
11. Історія українського права : навч. посіб. / І.А. Безклубий та ін. ; за ред. І.А. Безклубого. Київ : Грамота, 2010. 334 с.
12. Бойко І. Історичне значення відродження Української державності в період визвольних змагань 1917–1921 рр. *Право України*. Київ. 2017. № 10. С. 87–95.
13. Калиновський Ю.Ю. Філософія соборності як світоглядне підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні. *Гілея: науковий вісник*. Київ. 2013. Вип. 70. С. 354–360.
14. Селіванов В. Правова реформа і методологія дослідження фундаментальних проблем юридичної науки. *Вісник Академії правових наук України*. Харків. 1998. № 4(15). С. 3–17.
15. Сердюк В.О. Судово-правова реформа в Україні та глобалізаційні процеси. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя. 2013. № 3. С. 24–29.